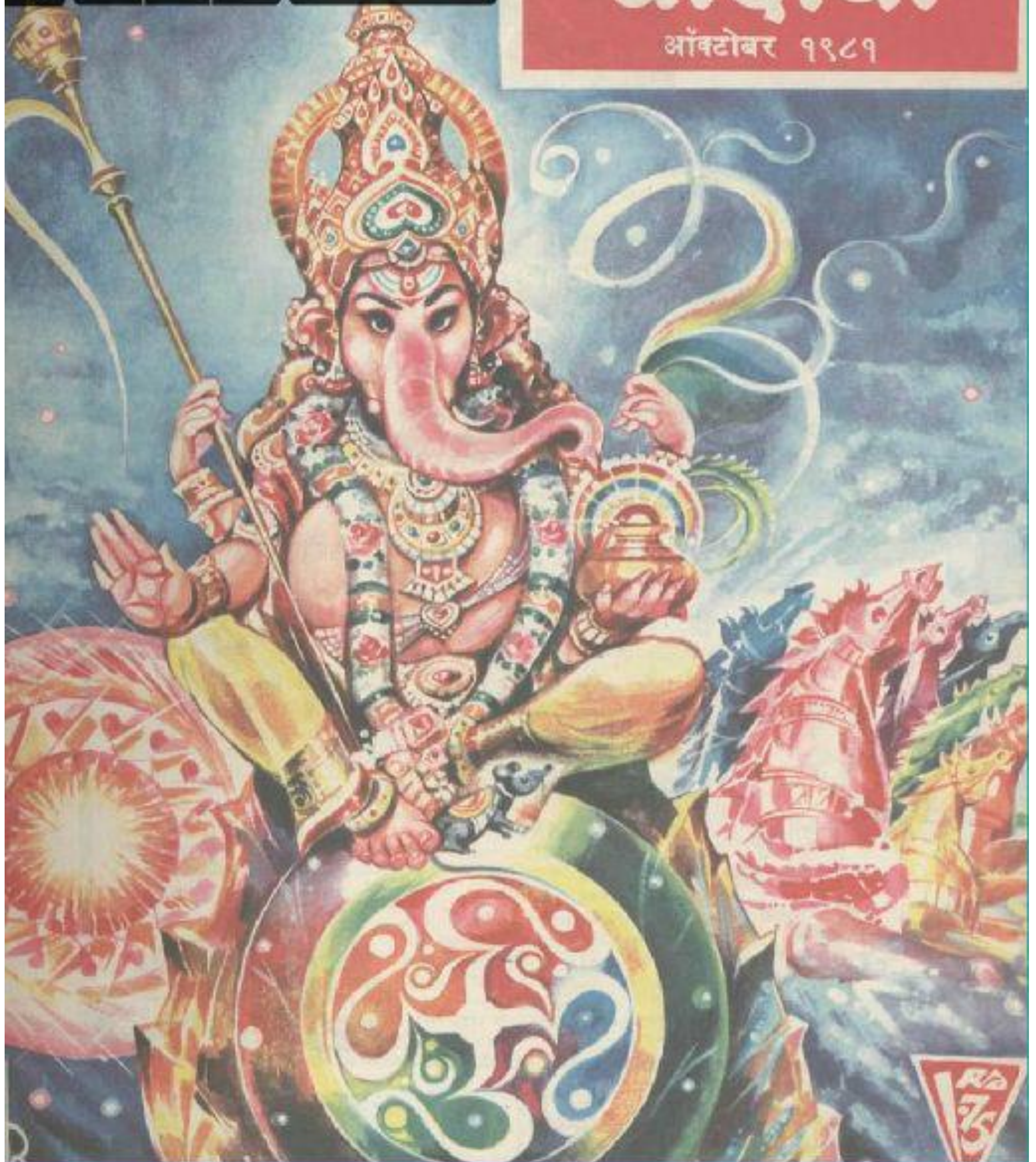

/72
चांदोबा
ऑक्टोबर १९८१

पुखदुर्बळ

आपल्या नेहमीच्या सवयीप्रमाणे गोपाळरावाच्या बायकोने घराचा केर काढला व तो उचलून भिंतीच्या पलीकडे शेजारच्या अंगणात टाकून दिला व मागे वळली व एकाएकी घाबरून गेली. घाईघाईने आपल्या नवऱ्याजवळ जात म्हणाली–"अहो! नेहमीप्रमाणे मी आजसुद्धा केरकचरा शेजाऱ्यांच्या अंगणात टाकून दिला! शेजारी या कारणाने भांडायला येतील, तेव्हां तुम्ही आधी जाऊन त्यांना समजुतीने सांगा बरं!"

आपल्या बायकोच्या तोंडून हे सर्व ऐकून गोपाळरावाचं धाबं दणाणलं! कुणाशीही भांडायचं म्हणजे त्याला भीती वाटत असे.

त्याचं असं होतं की शेजारचं घर बरेच दिवसापासून रिकामच होतं. केर नेऊन उकिरड्यावर टाकायचा कंटाळा वाटे, म्हणून निर्मलाबाई भिंतीवरून शेजारच्या आवारांत तो सहजच टाकून देत असत. बकऱ्यांचा कळप घेऊन, कालच कुणीतरी त्या घरांत आले होते.

गोपाळराव बायकोला रागावले व त्यांनी शेजारी डोकावून पाहिले. मागच्या परसांत चाळशीचा एक माणूस, बकऱ्यांना बाभळीच्या शेंगा चारीत होता.

"आमच्या घरापासून उकिरडा थोडा लांब आहे. इतके दिवस हे घर रिकामंच होतं म्हणून माझी बायको केर इथेंच टाकत असे. आज देखील तिने त्या सवयी प्रमाणेच केले." गोपाळरावांनी, त्या माणसाला उद्देशून समजावणीच्या सुरांत सांगितले.

ते ऐकून शेजारच्या घराचा नवा मालक भिंतीजवळ आला व म्हणाला–"तुम्हांला कानकोंडं वाटायचं कारण नाही, रोजच तुम्ही आपल्या घरातला सगळा केर आमच्या परड्यात बेलाशक टाकत जा! माझी बायको रोजच आमचं अंगण व परडं झाडून स्वच्छ करतेच तेव्हां आमच्या केराबरोबर तुमचा केरही उचलून टाकील!"

'हा निव्वळ भोळा-सांब आहे' हे गोपाळरावांना उमजलं. तसंच त्याचं नांव सदाशिव असून 'बकऱ्या' हीच त्याची संपत्ती असल्याचे त्यांना समजले.

गोपाळराव घरांत येऊन बायकोला म्हणाले–"आपला शेजारी निव्वळ गावंढळ दिसतो आहे. सगळा केर त्यांच्या परसांत टाकत जा."

एके दिवशी गोपाळरावांनी सदाशिवाला दमदाटी दिली–"काय रे! तुझ्या बकऱ्यांच्या ओरडण्याने रोज रात्री माझी झोपमोड होते आहे. गांवातल्या पंचांपुढे तक्रार नोंदवू कां?"

"नका हो! माझ्या पोटावर पाय देऊं नका! या बकऱ्याच माझी सारी धन-संपदा आहेत." सदाशिवने गयावया केली.

त्यावर गंभीर आव आणून गोपाळराव म्हणाले–"रात्री बकरीचं दूध पिऊन निजलं तर गाढ झोप येते म्हणे! तेव्हां तूं रोज रात्री शेरभर दूध पाठवत जा, म्हणजे आमची झोपमोड व्हायची नाही!"

"एवढंच ना? रात्रीच कशाला? सकाळी एक शेर व रात्री एक शेर दूध मी आनंदाने पाठवीत जाईन!" सदाशिवने रुकार दिला.

त्या दिवसापासून गोपाळराव, सदाशिवच्या भोळेपणाचा फायदा घेऊं लागले. त्याच्याकडून ते सर्वतऱ्हेची वेठबिगार करऊन घेऊं लागले. विहिरीचं पाणी शेंदायचं, झाडांना आळी करायची, त्यांच्या दुकानासाठी आणलेले सामान गाडीतून खाली उतरवून दुकानांत ठेवायचे, अशी सर्व कामं सदाशिव मुकाट्याने करूं लागला.

गोपाळराव आपल्या किराणा दुकानासाठी लागणारे महिन्याभराचे सामान

आशा काळे

एकदम मागवीत असे. त्यासाठी तो भल्या पहाटे शहराच्या वाटेला लागत असे. एके दिवशी निघतांना त्याने आपल्या बायकोला उठवून दार लावून घ्यायला सांगितले. बकरीचे एक कोकरूं त्यावेळी, कुणास ठाऊक कसे वाड्यातून बाहेर पडून बें बें करीत त्यांच्या दारापुढे उभे होते.

त्या कोकराला पहातांच निर्मलाबाईच्या मनांत एक विचार चमकून गेला. ती नवऱ्याला म्हणाली–"हे कोकरू खेड्यांत गुदमरतं आहे. याला उचलून शहरात घेऊन जा! विकलं तर पंचवीस रुपये नक्कीच मिळतील. या अंधारात कुणाच्या लक्षातही यायचं नाही."

आपल्या बायकोचं सांगणं ऐकून गोपाळरावांनी कोकराला खांद्यावर उचललं व चालू लागला. संध्याकाळी परततांना पंचवीस रुपये घेऊन घरी आला.

"ते रुपये इकडे आणा! बकऱ्यांच्या पैशांचे मला दागिने घडवायचे आहेत!" असे म्हणत निर्मलाबाईंनी रुपये घेतले व पदरात बांधले.

"तू आणखी किती बकऱ्या विकणार आहेस?" गोपाळरावांनी विचारले.

"किती म्हणून काय विचारतां? सदाशिवचा कळप संपेपर्यंत! त्याच्या मनाला शंकासुद्धा शिवणार नाही अशी एक छान युक्ती मला सुचली आहे!" असे म्हणत निर्मलाबाईंनी गोपाळरावांच्या कानांत गुपित सांगितले. तेवढ्यांत सदाशिव त्यांच्या झाडांना पाणी घालायला आला. तो म्हणाला–"मालक! माझ्या बकऱ्यांच्या कळपातलं एक कोकरूं नाहिसं झालं आहे!"

ते ऐकून निर्मलाबाई म्हणाली–"तरी मला वाटतच होतं की असलं काहीतरी होईल म्हणून! हे काम भुताचंच आहे. माझी तरी खात्री आहे!"

"भुताचं म्हणतां? भूत तर माझ्या सासरच्या कडून नात्यातलंच आहे! भूत असलं काम करू शकतं, म्हणतां?" नवल वाटून सदाशिव म्हणाला.

सदाशिवच्या बायकोचा आतेभाऊ लहरी व भांडकुदळ होता, म्हणून त्याच्या सासरी त्याचे 'भूत' असे टोपण नांव होते. सदाशिवला वाटे, त्याचे नांवच 'भूत' असावे.

गोपाळराव सहानुभूती दाखवीत म्हणाले–"होय रे, नातलगच फसवत असतात!"

"आतां शहरात जातेवेळी तुम्ही मोठी बकरी उचलून न्या, म्हणजे शंभर रुपये मिळतील!" निर्मलाबाई नवऱ्याला म्हणाल्या

इकडे कांही दिवसापासून जो गोंधळ चालला होता. त्याच्या बरोबरच त्या नवरा-बायकोमधील संवाद बाजूच्या पिपळाच्या झाडावर असलेल्या छोट्या भुताने ऐकला. खरं तर ते छोटं भूत, स्मशानातल्या चिंचेच्या झाडावर रहात असे. त्या चिंचे जवळ एक मोठं वडाचं झाड होतं. त्या वडावर एक मोठं भूत रहात असे. ते या छोट्या भुताला दमदाटी करून त्याच्याकडून हवं ते काम करवून घेत असे.

त्या वेठ-बिगारीला वैतागून छोट्या भुताने रडवेलं तोंड केलेलं पाहून मोठं भूत म्हणालं–"त्या सदाशिवाकडून गोपाळराव जेवढं काम करवून घेतात त्यातलं एक सहस्त्रांशसुद्धा मी तुझ्याकडून करवून घेत नाही! जा, जाऊन त्याचा कित्ता

गिरऊन ये." त्या नवराबायकोचं बोलणं ऐकून त्या छोट्या भुताला, मोठ्या भुताच्या तावडीतून सुटायचा छान उपाय सुचला.

एके दिवशी गोपाळराव भल्या पहाटे उठले व सदाशिवच्या वाड्यातून एक धष्टपुष्ट बकरी हांकवीत शहराकडे निघाले. वाटेत एक छोटंसं रान लागायचं. अंधार असल्यामुळे गोपाळरावांचं काळीज धडधडं लागलं. अंधारात थोडा धीर यावा म्हणून ते येतील ती गाणी मोठ्याने म्हणत वाट चालू करूं लागले. बकरीच्या डोक्यावर एकाएकी शिंगं उगवली असल्यासारखा त्यांना भास झाला. आणखी थोडं दूर गेल्यावर बकरीच्या तोंडावर

दाढी-मिशा व अंगावर वाघासारखे पट्टे दिसू लागले.

ते पाहून गोपाळरावांना धडकी भरली व ते आपल्या गांवाच्या दिशेने पळू लागले. बकरीदेखील वाघासारखी डरकाळी फोडत त्यांच्या मागे लागली. गांवाच्या वेशीपर्यंत आल्यावर वटवाघळाचे रूप घेऊन ती स्मशानातल्या चिचेवर जाऊन बसली.

गोपाळराव धांपा टाकीत घरी आले व घडलेला वृत्तांत बायकोला सांगून म्हणाले—"मी जिवानिशी आलो, ते तुझ्या पातिव्रत्याचे पुण्य म्हणून! आपण सदाशिवाला निव्वळ बावळट ठरविले पण खरंच 'भूत' त्याच्या नात्यातलंच दिसतय! आपण त्याची क्षमा मागू या."

ते ऐकून भितीने निर्मलाबाईंचा थरकांप उडाला. भितीजवळ जाऊन त्यांनी सदाशिवाला हांक मारली व म्हणाली—"भाऊराव! आम्हाला माफ करा! तुमच्या भुताला आमच्या मागे लावू नका! यापुढे आम्ही तुमच्याकडून वेठ-बिगार घेणार नाही!" त्यानंतर त्या दोघांनी सदाशिवाजवळ आपली चूक कबूल केली व आतापर्यंत त्याच्या कडील दुधाचे जेवढे पैसे झाले होते ते सर्व तर दिलेच, त्याबरोबर कोकराबाबतचे पंचवीस रुपयेसुद्धा चुकते केले

हे सर्व 'गौडबंगाल' काय आहे हे त्याला मुळीच कळले नाही. त्याला वाटल "आपल्या सासरकडून नात्याच्या भुताच्या नांवानेच हे घाबरलेले दिसताहेत!" या घटनेनंतर ते छोटे भूत, वडाच्या झाडावरील मोठ्या भुताकडे गेले व सारा इतिवृत्तांत त्याला सांगितला व म्हणाले—"यापुढे गोपाळराव व त्याची बायको सदाशिवाकडून वेठ-बिगार घेणार नाहीत तूसुद्धा त्यांचा किता गिरव!"

मोठे भूत खदाखदा हंसले व म्हणाले—मुखदुर्बळ व भित्र्याचे जिणे असेच असते तू त्या गोपाळरावांना चांगला धडा शिकविलास. परंतु मला धडा शिकविणारा जन्माला येईपर्यंत, तुला मात्र माझी चाकरी करावीच लागेल!"

[१६]

[व्याघ्रदत्ताची नजर चुकवून पळून गेलेला समरसेन शिथिलनगरात पोचला. तिथे व्याघ्रदत्त आपल्या अनुचरांबरोबर आला. अपूर्व शक्तींनी युक्त असे शाक्तेयाचे त्रिशूल गजवनांत गुरुद्रोहीच्या अस्थिपंजरांत असल्याचे त्याला समजले. त्या प्रदेशांत दुसऱ्याच्या अस्तित्वाचा भास व्याघ्रदत्ताला झाला. त्यानंतर—]

समरसेन व त्याचे सैनिक दडलेल्या दिशेने व्याघ्रदत्ताने दृष्टीक्षेप टाकला व आपल्या सैनिकांना म्हणाला—"ऐका, इथे शिथिलभवना आड दुसरे कुणीतरी दडलेले आहे. ते आपल्या प्रबळशत्रू-शिवदत्तचे अनुयायी असण्याची शक्यता आहे. ते कुणी का असेनात, आधी त्यांना धरून बंदी बनवा!"

ते ऐकून समरसेनला पुढच्या संकटाची कल्पना आली.

आपल्या जवळील सहा सैनिकांच्या जोरावर व्याघ्रदत्ताचा सामना करणे निव्वळ आत्महत्या करण्यासारखेच होईल. तेंव्हा यावेळी शक्य तितके लवकर हा प्रदेश सोडून निघून जाणेच श्रेयस्कर ठरणार होते.

तेवढ्यात व्याघ्रदत्ताचे सगळे सैनिक एकाएकी समरसेन असलेल्या शिथिल भवनाकडे आरोळ्या ठोकीत सरसावले.

या आकस्मिक हल्ल्यामुळे समरसेन दचकला व आपल्या सैनिकांना सावध करीत मागे वळला, व सूचना देऊ लागला.

सहा सैनिक व समरसेन एकीकडे तर वीस सैनिक व त्यांचा नायक असलेला व्याघ्रदत्त दुसरीकडे. मग काय विचारता त्यांच्या आरोळ्या व किंकाळ्यांनी तो सारा प्रदेश दुमदुमला.

शिथिल भवनाच्या भिंतीआड लपत, समरसेन व त्याचे साथीदार तिथून निसटण्याच्या प्रयत्नात होते. परंतु व्याघ्रदत्ताने आपल्या सैनिकांना दोन गटात विभागून दिले व समरसेनच्या सैनिकांना व त्याला चारी बाजूनी घेरण्यास सांगितले.

मोडलेले खांब व भिंतीचा आडोसा घेत समरसेन व त्याचे सैनिक वाकून व लपत-छपत जवळ आलेल्या व्याघ्रदत्ताच्या अनुचरांचा सामना करू लागले. 'व्याघ्रदत्ताच्या अधिकांश सैनिकांना मारल्या शिवाय इथून निघता येणार नाही.' हे समरसेनला कळून चुकले.

व्याघ्रदत्त आपल्या सैनिकांना धीर देत होता. आपण स्वतः समरसेनशी झुंजावे असे त्याला वाटू लागले. एवढ्यांत समरसेनने त्याच्या चार-पांच सैनिकांना स्वर्गात पोचविले.

जखमी सैनिकांच्या किंकाळ्यांनी आसमंत भरून गेला चोहीकडे हाःहाकार माजला. अशावेळी व्याघ्रदत्ताने मोठ्या धाडसाने समरसेनला तोंड दिले.

दोघेही अतिशय बलवान, धैर्यवान, पराक्रमी व कुशल योद्धे होते. बघता बघता दोघांमध्यें भयंकर असे खड्गयुद्ध सुरू झाले. त्यांचे वार चुकून स्तंभांना लागले तर आधीच मोडकळीस आलेले ते खांब भराभर कोसळू लागले. प्रबळ शत्रूकडून होत असलेले तलवारीचे वार व कोसळणाऱ्या दगडांचे मार चुकवीत त्या दोघांमध्ये भयंकर असे युद्ध जुंपले.

बराच वेळ त्यांचे युद्ध सुरू होते. सरतेशेवटी व्याघ्रदत्त दमला असे पाहून समरसेन अधिक उत्साहाने त्याच्यावर तुटून पडला.

एवढ्या वेळात संख्येने दुप्पट असलेल्या व्याघ्रदत्ताच्या सैनिकांना, समरसेनच्या सैनिकांना बंदी बनविण्याच्या कामी यश आले होते. त्यापैकी दोघे-तिघे तर जबर जखमी झाले होते. अशा रीतीने समरसेनच्या सैनिकांना बंदी बनविल्यानंतर ते आपल्या सरदाराच्या मदतीसाठी धावले. थोडावेळ, तो सारा कोलाहल शांत झाला. "आपले सैनिक बंदिवान तरी झाले असावेत किंवा मेलेतरी असावेत." असे समरसेनला वाटले. तेंव्हा आता शक्य तेवढे लौकर व्याघ्रदत्ताला चकमा देऊन इथून पळायला हवे होते.

असा विचार येताच समरसेनने व्याघ्रदत्तावर दुप्पट हमला केला. पाठीमागून व्याघ्रदत्ताच्या सैनिकांना अचानक हमला करता येऊं नये म्हणून तो भिंती लगत राहून झुंजत राहिला.

ज्या भिंतीचा आपण आधार घेतला आहे, ती भींत अगदी कोसळण्याच्या बेतात आहे, हे बिचाऱ्या समरसेनच्या लक्षातही आलं नाही. परंतु समोरून लढणाऱ्या व्याघ्रदत्ताच्या ते ध्यानी आलं.

व्याघ्रदत्ताच्या अनुयायांचा कठोर ध्वनी एकाएकी घुमला. 'आपल्या सरदाराच्या मदतीसाठी ते सारे सैनिक एकदम झेंप घ्यायला सज्ज होते' हे समरसेनने एका कटाक्षांत हेरले.

या संकटातून स्वत:ला सावरण्याकरिता, त्याने आपल्या तलवारीचा एक जोरदार वार व्याघ्रदत्तावर करण्यासाठी म्हणून, मोठ्या चपळाईने मागच्या भिंतीवर उडी घेतली.

उडी मारून समरसेन त्या भिंतीवर उभा राहता क्षणीच आधीच मोडकळीस आलेली ती भींत मोठ्ठा कडकडाट करीत मागच्या बाजूला एकाएकी कोसळली व समरसेन दगडांच्या ढिगात अडकला.

आयती चालून आलेली ही सुवर्णसंधी पाहून व्याघ्रदत्त आपल्या दलाचा जयजयकार करीत समरसेनवर तुटून पडला. व्याघ्रदत्ताचे सगळे सैनिकही तिथे आलेच होते. त्यांनी समरसेनचे हात-पाय आवळून धरले. सुटण्यासाठी त्याने केलेली धडपड निष्फळ ठरली. अशा रीतीने तो शत्रूंच्या तावडीत सापडला.

व्याघ्रदत्ताची आज्ञा होताच त्याच्या सैनिकांनी समरसेनला बंदी बनविले. नंतर व्याघ्रदत्ताने त्याची तलवार काढून आपल्या हातात धरली.

आपल्या शत्रूला बंदी बनविल्यामुळे त्याचा आनंद गगनांत मावेना. क्रूरतेने हंसत व्याघ्रदत्त म्हणाला–"समरसेना! तू आधीच माझ्याशी सहमत झाला असतास तर तुझी अशी दुर्दशा झाली नसती! शाक्तेयाचे त्रिशूळ कुठे आहे हे मला माहीत झाले आहे. तेव्हां आता तुझा क्रूर मृत्यू निश्चितच आहे!"

व्याघ्रदत्ताचे बोलणे ऐकून समरसेन थोडासुद्धा डळमळला नाही. यदाकदाचित त्याला क्रूर मृत्यूचा सामना करावा लागलाच तर तो, त्या साठीही सिद्धच होता. स्वत:वर ओढवलेल्या या लाजिरवाण्या प्रसंगापेक्षाही त्याला काळजी वाटत होती ती, त्याच्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या त्याच्या सैनिकांची! 'सेनापती' असून देखील आपण आपल्या सैनिकांचे योग्य नेतृत्व करूं शकलो नाही; या विचाराने स्वत:च्या अक्षमतेची त्याला खंत वाटू लागली.

समरसेनच्या गप्प रहाण्याचा, व्याघ्रदत्ताने दुसराच अर्थ घेतला. अत्यंत निर्भिक व निश्चल असा समरसेनचा स्वभाव पाहून तो बेचैन झाला. कुणा असामान्यव्यक्तीकडून मदतीच्या अपेक्षेने तर हा इतका निश्चित नाही ना? कीं स्वत:च्या बचावाकरितां कांही योजना आंखतोय?

असे विचार मनांत येता क्षणींच व्याघ्रदत्त तीव्रस्वरात म्हणाला–"याद राख! माझ्या तावडीतून तुझी सुटका करणारा कुणीच नाहीये!"

ही धमकी ऐकून समरसेन आपल्या मदतीस-येणाऱ्यांची नांवे पटापट सांगेल असे व्याघ्रदत्ताला वाटले.

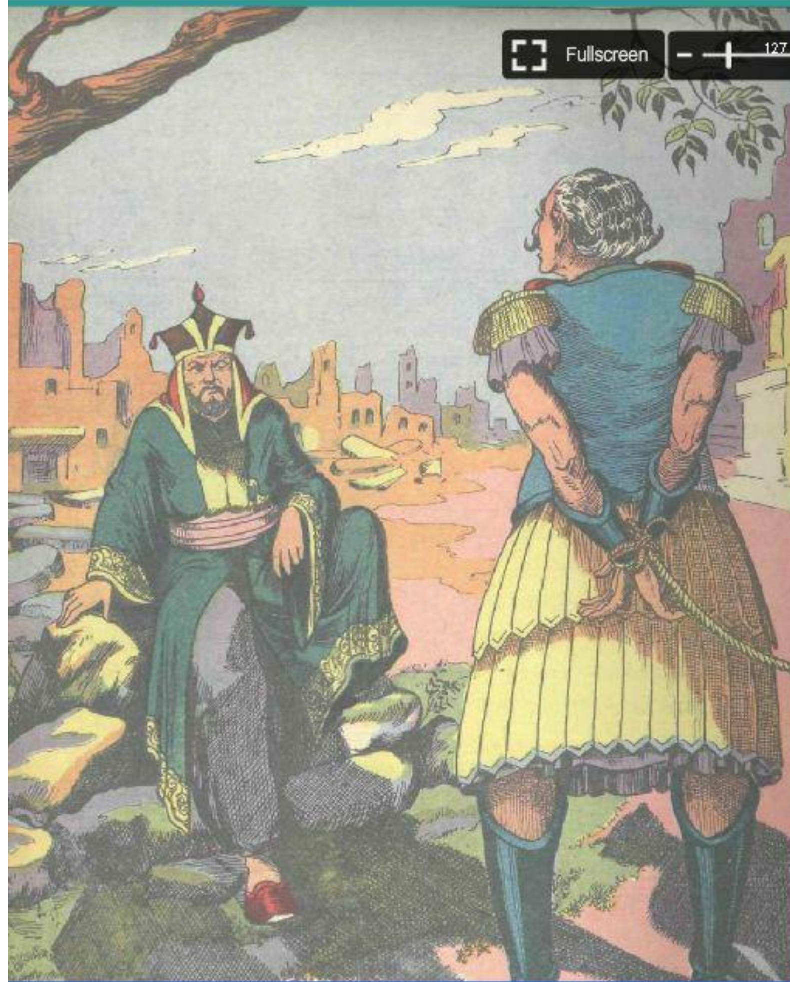
परंतु प्रखरबुद्धीच्या समरसेनने व्याघ्रदत्ताची साशंक मनोदशा ओळखली. या संधीचा फायदा घेऊन व्याघ्रदत्ताला चांगली दहशत बसविण्यातच आपला फायदा आहे, हे समरसेनने ताडले.

असा विचार करून समरसेन म्हणाला–"व्याघ्रदत्ता, शाक्तेयाच्या त्रिशूळाची माहिती असलेले, तुझ्या व्यतिरिक्त इतरही अनेक आहेत, हे विसरूं नकोस! शिवाय नुसता त्रिशूळाचा ठाव-ठिकाणा माहिती झाला, म्हणजे तुझा हेतू साध्य झाला असे नव्हे!"

हे उत्तर ऐकून व्याघ्रदत्त थक्क झाला. 'शाक्तेयाचे त्रिशूळ गजवनात आहे', हे आपल्या खेरीज एकट्या शिवदत्ताला माहीत असल्याचे, त्याला माहीत होते. आतां आपण व्याघ्रदलाच्या अनुयायांना, त्रिशूळाची माहिती देत असतांना, समरसेनने ती ऐकली असावी, अशी शंका त्याच्या मनांत आली.

"तूं भिंतीआड दडून 'त्रिशूळ कुठे आहे' हे ऐकले आहेस, हे मला ठाऊक आहे. शिवदत्तालाही ते माहीत आहे. तरी सुद्धा, तूं किंवा शिवदत्त, ते त्रिशूळ हस्तगत करतांना, मला अडवू शकणार नाही. अशा स्थितीत, दिव्यशक्तींनी युक्त असे

ते त्रिशूळ घेत असतां, माझा प्रतिकार करणारा आहेच कोण?" व्याघ्रदत्त म्हणाला.

समरसेनने या प्रश्नाचे कांही उत्तर दिले नाही. नुसते स्मितहास्य केले. व्याघ्रदत्ताचे मनोधैर्य खचवायचा त्याचा विचार होता. समरसेनचे ते मिस्किल हंसणे पाहून व्याघ्रदत्ताचा चेहरा पांढरा पडला. ते पाहून समरसेनला त्याचा उपाय लागू पडल्याने समाधान वाटले.

"व्याघ्रदत्ता, ते दिव्य त्रिशूळ तुझ्या हातीं लागू नये म्हणून प्रयत्न करणारे दोघे आहेत. त्या पैकी एकाला तू बंदी बनविले आहेस. परंतु त्या त्रिशूळावर तुझी दृष्टी पडण्यापूर्वीच तुझा अंत करणारी आणखी एक व्यक्ती आहे. ती व्यक्ती, माझा जिवलग मित्र असून, त्याची आज्ञा पाळण्यासाठी, मी तुझ्या व्याघ्रमंडळात प्रवेश केलेला आहे. आले कां लक्षांत?" समरसेन म्हणाला.

ते ऐकून व्याघ्रदत्ताची बोबडी वळली. आपल्याला वाटत होते तेवढे हे काम कांही सोपे नाही, याची त्याला जाणीव झाली.

"मला अडविण्याची क्षमता असणाऱ्याचे नांव तरी काय आहे?" व्याघ्रदत्ताने विचारले.

"चतुराक्ष!" समरसेनने उत्तर दिले.

चतुराक्षाचे नांव ऐकून व्याघ्रदत्ताच्या अनुयायांमध्ये खळबळ उडाली. स्वतः व्याघ्रदत्त सुद्धा हादरला. त्याचे सैनिक भयकंपित होऊन आपल्या नायकाकडे विस्मयाने पाहू लागले. ते लक्षांत येताच खोटा उत्साह दाखवीत व उसने अवसान आणून व्याघ्रदत्त म्हणाला—"असे होय! आले लक्षांत. तू त्याला ओळखतोस म्हणायचे?"

"मी त्याच्या आज्ञेनेच या प्रान्तात आलो आहे; हे मी थोड्या वेळापूर्वी सांगितलेले, तुझ्या लक्षांत असेलच!" समरसेन शांतपणे म्हणाला. हे उत्तर

ऐकताच व्याघ्रदत्ताचा थरकांप उडाला. चतुराक्ष व त्याच्या अद्भुत शक्तींबद्दल त्याने पूर्वीच ऐकलेले होते.

'आतां पुढे काय करावे' अशा विचारात तो गर्क असता दुरून सैनिकांचा कोलाहल ऐकू येऊ लागला. तेवढ्यात एक शिपाई धापा टाकीत त्याच्या जवळ आला व कांपऱ्या आवाजात–"सरदार, शिवदत्त त्यांच्या अनुयायां समवेत शिथिल नगरात प्रवेश करीत आहेत!" असे म्हणाला.

हे ऐकताच अंगावर वीज कोसळल्यासारखी त्याची दशा झाली.

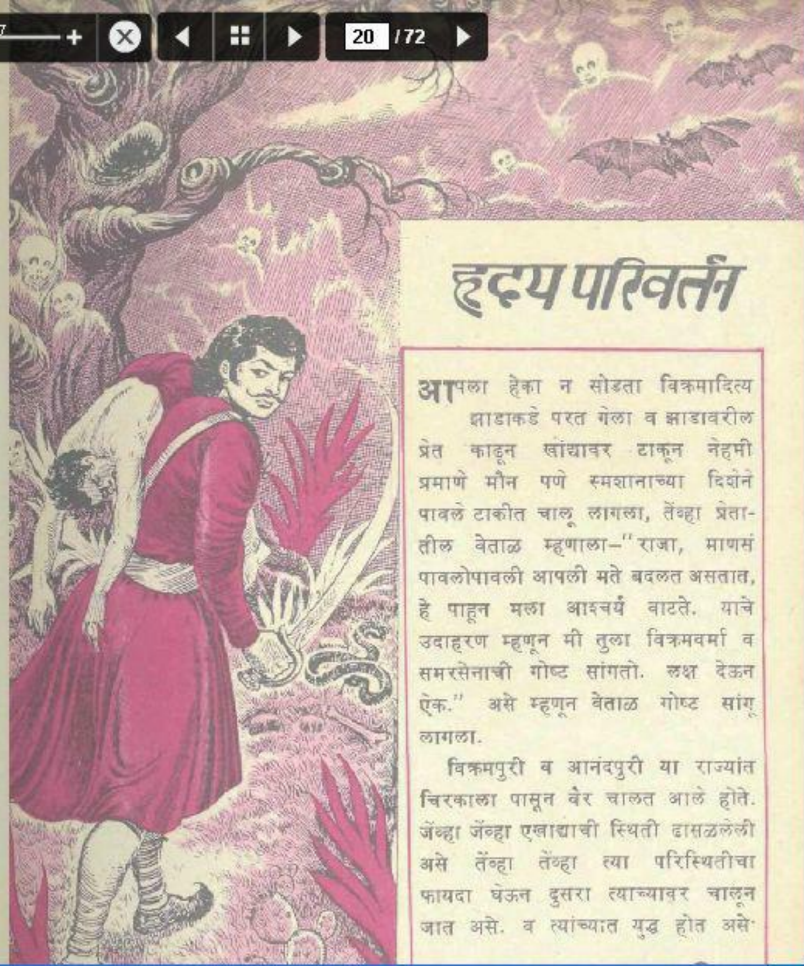
आता त्याच्या पुढे दोनच मार्ग होते. एक तर आपल्या मूठभर अनुयायांबरोबर शिवदत्ताचा सामना करणे किंवा तिथून जीव वांचवून पळणे. परंतु 'समरसेनचे काय करावे' हा यक्ष प्रश्नही त्याच्यापुढे होताच. या क्षणीच समरसेनचा अंत करावा, असे त्याच्या मनांत आले. पण हे कामसुद्धा धोकादायकच आहे असे त्याला वाटले. कारण आपल्या मित्राच्या मृत्यूमुळे राग येऊन, अद्भुतशक्तींमुळे वाट्टेलते करूं शकणाऱ्या चतुराक्षाने साऱ्या व्याघ्रमंडळाला जमीनदोस्त करायलाही मागेपुढे पाहिले नसते.

या सर्व गोष्टीचा विचार करून व्याघ्रदत्त म्हणाला–"समरसेना, या साऱ्या घटना झाल्या असल्या तरीही, मला असे वाटते की आपल्या दोघांमध्ये कांहीतरी तडजोड झाली, तर ती दोघांनाही हितावह ठरेल. तडजोडींच्या अटींबद्दल आपण नंतर निवांतपणे विचार करूं. तूर्त आपण दोघेही एखाद्या सुरक्षित स्थानी जाऊ या."

त्यानंतर निःशस्त्र झालेल्या समरसेनाला घेऊन तो व त्याचे अनुयायी वेगाने पळू लागले.

दुरून व्याघ्रदत्ताचे उरलेले अनुयायी व शिवदत्ताचे अनुयायी, यांच्यात होत असलेल्या संघर्षाचा गोंगाट व आरोळ्या ऐकू येत होत्या. (क्रमशः)

हृदय परिवर्तन

आपला हेका न सोडता विक्रमादित्य झाडाकडे परत गेला व झाडावरील प्रेत काढून खांद्यावर टाकून नेहमी प्रमाणे मौन पणे स्मशानाच्या दिशेने पावले टाकीत चालू लागला, तेंव्हा प्रेतातील वेताळ म्हणाला–"राजा, माणसं पावलोपावली आपली मते बदलत असतात, हे पाहून मला आश्चर्य वाटते. याचे उदाहरण म्हणून मी तुला विक्रमवर्मा व समरसेनाची गोष्ट सांगतो. लक्ष देऊन ऐक." असे म्हणून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

विक्रमपुरी व आनंदपुरी या राज्यांत चिरकाला पासून वैर चालत आले होते. जेंव्हा जेंव्हा एखाद्याची स्थिती ढासळलेली असे तेंव्हा तेंव्हा त्या परिस्थितीचा फायदा घेऊन दुसरा त्याच्यावर चालून जात असे. व त्यांच्यात युद्ध होत असे

असे गेल्या कित्येक पिढ्यांपासून सुरू होते. या युद्धांमुळे धनाची व प्रजाजनांची अपार हानी होत असे. परंतु एकमेकांवर विजय मिळविणे त्या दोघां नाही जमले नव्हते.

चालू पिढीत, विक्रमपुरीचा राजा विक्रमवर्मा झाला असून-आनंदपुरीचा राजा आनंदवर्मा बनला. आनंदवर्माचा मंत्री भद्रपाल असून सेनापती समरसेन होता.

आनंदवर्मा गादीवर बसताच त्याने विक्रमपुरीचा पराभव करण्याचा निश्चय केला. तेंव्हा मंत्री भद्रपालने त्याचे समर्थन केले.

"विक्रमपुरीवर विजय प्राप्त झाल्यामळे, आपल्या पूर्वजांना जे जमले नाही, ते साधल्याचे श्रेय आपल्याला मिळेल व त्याबरोबर, राज्यश्रीच्या गौरवावर कळस चढविल्याचे श्रेयही आपल्यालाच लाभेल!" भद्रपाल म्हणाला.

परंतु सेनापती समरसेन असे म्हणाला– "आजवर या दोन्ही राज्यांत ज्या लढाया झाल्या, त्यामुळे आपल्या देशाचे फारच नुकसान झालेले आहे. दोन्ही राज्यं समान शक्तिशाली आहेत, म्हणून एकमेकांना हरविणे शक्य झाले नाही. विनाकारणच दोन्ही राज्यं इतका दीर्घकाळ भांडत बसली असे मला वाटते. तेंव्हा विक्रमपुरीशी मैत्री संबंध स्थापित करणे हितावह ठरेल असे माझे मत आहे."

राजा आनंदवर्माने समरसेनच्या मताचा तिरस्कार केला व युद्धाच्या तयारीला लागावे असा आदेश दिला.

तेंव्हा सैनिकांना प्रशिक्षण देणे व किल्ल्याची डागडुजी करून, पक्का बंदोबस्त करणे या कामांत समरसेन गढून गेला. मंत्री भद्रपाल, युद्धासाठी लागणारे धन जमविण्यासाठी कर वसुलीच्या मागे लागला.

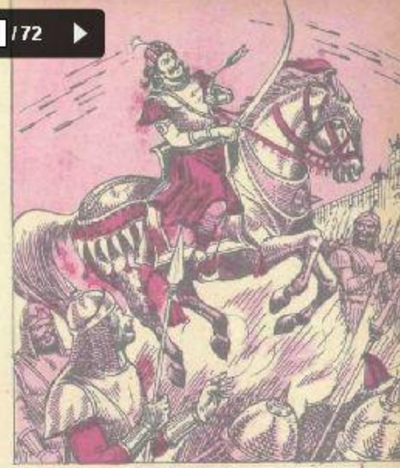
विक्रमपुरीचा राजा विक्रमवर्मा हा प्रखरबुद्धिवान व दक्ष प्रजाशासक असून महान योद्धा होता. आपल्या गुप्त हेरांकडून आनंदवर्माच्या युद्धाच्या तैयारीची बातमी समजल्या नंतर त्यांनीही आपले सैन्य सुसज्ज केले.

'आनंदवर्मा आपल्यावर चाल करून येण्याची वाट पाहण्यापेक्षा आपणच त्याच्यावर चालून जावे' असा विचार करून विक्रमवर्माने विलंब न करता युद्ध घोषणा दिली व आनंदपुरीवर आक्रमण केले.

आनंदवर्माने आपल्या सैन्याला, किल्ल्याच्या बाहेर जाऊन विक्रमवर्माच्या सैन्याचा सामना करायची आज्ञा दिली. दोन्ही सैन्यांमध्ये कांही दिवस भयंकर युद्ध झाले. विक्रमवर्मा स्वतः आपल्या सैन्याचे संचालन करीत आहे हे माहीत होताच आनंदवर्माही आपल्या सैन्याचे नेतृत्व करण्यासाठी सरसावला. परंतु दुसरे दिवशीच शत्रूसैन्याचा एक विषारी बाण लागून धारातीर्थी पडला.

समरसेनने आपल्या सैन्याला किल्ल्यांत सुरक्षित आणून किल्ल्याचा कडेकोट बंदोबस्त केला. आनंदवर्माला कुणी वारस नसल्यामुळे, 'पुढे काय?' असा प्रश्न उभा राहिला. त्याच्या समोर त्याने मंत्री भद्रपाल यांच्याशी विचार-विनिमय केला. तेव्हां भद्रपाल म्हणाला–"आपल्या राज्याला कुणी वारस नसल्यामुळे विक्रमवर्माशी संधी करणे युक्त ठरेल!"

परंतु समरसेनने त्याचा विरोध केला. "आपला किल्ला अजेय असून कैक महिने

पुरेल एवढी रसद आपल्याजवळ आहे. तेंव्हा किल्ल्याच्या आंत राहूनच युद्ध सुरू ठेवावे. विक्रमवर्माला जेव्हां कळून चुकेल की यांच्याशी युद्ध करीत राहणे कांही सोपी बाब नव्हे, तेव्हां आपण संधी करण्याचा प्रयत्न करूं या! कारण आतां हार मानून संधीचा प्रस्ताव मांडला तर त्यांच्या अटी जास्त कटु असतील." समरसेनने आपल्या म्हणण्यावर जोर दिला.

किल्ला जिकण्यासाठी विक्रमवर्माने केलेले सारे प्रयत्न फोल ठरले तेव्हां वेढा काढून मागे फिरण्याच्या विचारांत विक्रमवर्मा होता. एवढ्यात मंत्री भद्रपाल याने त्याची भेट घेतली. त्यामुळे विजय प्राप्तीची

त्याला आशा वाटू लागली. 'आनंदवर्माच्या मृत्यूनंतर गादीला कुणी वारस नसल्यामुळे सेनापती समरसेन गादी बळकवील' अशी शंका भद्रपालच्या मनांत आली.

समरसेन जर राजा झाला, तर तो आपल्याला मंत्रीपदावरून नक्कीच काढून टाकील अशी भद्रपालला भीती वाटू लागली.

'किल्ला विक्रमवर्माच्या ताब्यात देऊन आपले मंत्रीपद टिकवावे,' असा त्याने विचार केला. व विक्रमवर्माशी गुप्त कट रचला.

भद्रपालच्या फितुरीमुळे, एके दिवशी रात्री विक्रमवर्माने आनंदपुरीचा किल्ला आपल्या ताब्यात घेतला. समरसेनसकट बऱ्याच आधिकाऱ्यांना बंदी बनविण्यात आले. भद्रपालच्या अपेक्षेप्रमाणे विक्रमवर्माने समरसेनला फांशी दिली नाही म्हणून भद्रपालची निराशा झाली.

एके दिवशी विक्रमवर्माने समरसेनला आपल्यापुढे बोलाविले व त्याला असे म्हणाला–"तुला फांशी द्यायचा मी विचार केला होता, परंतु तू माझ्या प्रती राजभक्ती दाखविलीस तर मी तुझी प्राणरक्षा करून तुझी परत सेनापती पदावर नियुक्ती करीन!"

ते ऐकून समरसेन म्हणाला की तो आनंदाने मृत्यूचे स्वागत करील पण विक्रमवर्माची चाकरी करणार नाही.

त्यावर विक्रमवर्मा म्हणाला–"ठीक आहे. तुझी अखेरची इच्छा कांही असली तर ती सांग!"

समरसेन म्हणाला–"महाराज, गेल्या कांही पिढ्यां पासून विक्रमपुरी व आनंदपुरीत, जी वारंवार युद्धे झाली, त्यांचे मूळ कारण 'कांही लोकांचा मूर्खपणा' होता, असे मला वाटते. तुम्ही विजेते आहात, म्हणून मी आपल्याला एक निवेदन करुं इच्छितो–आपण कृपा करून, आनंदपुरीच्या प्रजेवर न्यायपूर्ण शासन करावे, प्रजेला छळू नये!"

समरसेनचे बोलणे ऐकून विक्रमवर्माने त्याला फासावर तर चढविलेच नाही; उलट बंधमुक्त केले. आपल्या विश्वासाहं गुप्तहेरांना त्याच्यावर पाळत ठेवायला नेमले.

मंत्री भद्रपालला वाटले की, विक्रमवर्मा आपल्याला मंत्रीपदावर नेमेल. परंतु बरेच दिवस लोटले तरी राजाकडून त्याला कसलाही निरोप मिळाला नाही. विक्रमवर्माला भद्रपालचे विस्मरण झाले होते. आपल्या कुशल शासन व्यवस्थेमुळे कालांतराने विक्रमवर्माचा चांगला नांव लौकिक झाला. आपल्या विरुद्ध, युद्धाला उभे राहिलेल्या अधिकाऱ्यांना त्याने कुठलीही शिक्षा केली नव्हती.

एके दिवशी समरसेनने विक्रमवर्माची भेट घेतली. आपण द्याल ती नोकरी करायला आपण स्वेच्छेने तयार आहोत. असे त्याने निवेदन केले.

हे ऐकून विक्रमवर्माला अत्यानंद झाला. त्याने समरसेनला आपला 'प्रमुख सल्लागार' म्हणून नेमले. तसेच "माझ्या अनुपस्थितीत, समरसेन माझा प्रतिनिधि म्हणून राज्य व्यवस्था सांभाळील." अशी घोषणा दिली.

इथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला–"राजा, विक्रमवर्मा व समरसेन विषयी

माझ्या मनांत अनेक शंका येत आहेत. समरसेनने आधी 'युद्धाला आपला विरोध दाखवून विक्रमवर्माशी मैत्रीचे संबंध ठेवावेत,' असा आनंदवर्माला सल्ला दिला. परंतु जेंव्हा युद्ध सुरू झाले व आनंदवर्मा मृत्यु पावला, तेंव्हा त्याने विक्रमवर्माशी 'तह करण्याचे नाकारले. तसेच जेंव्हा विक्रमवर्माने, त्याला सेनापती बनवायचे ठरविले तेंव्हा त्याने ते पद अव्हेरले, नंतर मात्र तो विक्रमवर्माच्या दरबारांत कसलीही नोकरी पत्करायला तयार झाला.

तसेच विक्रमवर्माचे. त्याने आधी समरसेनला फांसावर द्यायचे ठरविले, व नंतर सेनापती पदावर नेमायची तयारी दाख-